

SADRŽAJ

PREDGOVOR I ZAHVALNICE	7
RECENZIJE	11
UVOD.....	21
STANOVANJE KAO MEDIJ	
unutar i nasuprot potrošačkog društva	33
Neujednačene čari velegrada	46
Praznina u središtu zajednice	68
Pejzažna paralaksa.	88
ARHITEKTURA I PARTICIPACIJA	
interpelacija radnog čoveka	115
Ignorisanje	121
Kontrola.....	140
Ismevanje	157
ALT-URBANIZAM	
stambeno pitanje u doba krize	177
Obično i nedostižno	194
Materijalizam bez subjekta.....	220
BEOGRAD NIKAD	240

ARHITEKTURA I SOPSTVO

kultura, stanovanje i status 247

Zapostavljenost..... 251

Neutemeljenost..... 265

Neprilagođenost..... 281

EPILOG

budućnost je sada 303

BIBLIOGRAFIJA 309

IZVORI ILUSTRACIJA 343

INDEKS LIČNIH IMENA..... 351

BIOGRAFIJA AUTORA 357

PREDGOVOR I ZAHVALNICE

Ova knjiga je nastala na osnovu doktorske disertacije koju sam odbranio 2014. godine na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Neizmernu zahvalnost dugujem mentoru Vladanu Đokiću, kao i članovima Komisije za ocenu i odbranu doktorskog rada Zoranu Lazoviću i Petru Bojaniću. Zahvaljujem se Mihailu Lujaku na savetima u vezi sa disertacijom i svemu drugom što je tih godina učinio za mene kao studenta, a onda i univerzitet-skog nastavnika.

Pisanju doktorata prethodilo je opsežno istraživanje u Istorijskom arhivu Beograda, uz svesrdnu podršku Dragane Mitrašinić i Irene Kolaj. Značajno vreme provedeno je i u Institutu za arhitekturu i urbanizam Srbije. Pristup tamošnjoj dokumentaciji omogućila je Milenija Marušić, kojoj dugujem najdublju zahvalnost. Takođe, zahvaljujem se Ivani Marković, bivšoj direktorki Jugoslovenskog instituta za urbanizam i stanovanje. Tokom istraživanja, prikupio sam brojne sociološke naslove, a zahvalnost u ovom pogledu dugujem Kseniji Petovar. Zahvaljujem se Dimitriju Mladenoviću i Aleksandru Stjepanoviću na ustupanju građe iz ličnih arhiva. Najdublju zahvalnost dugujem i Milošu R. Peroviću čija arhiva svedoči ne samo o istraživačkom opusu kakav se u našoj sredini, najblaže rečeno, retko sreće, već i o strastvenom angažmanu na afirmaciji istorije i teorije arhitekture.

Nažalost, neki od autora kojima su posvećene mnoge od stranica koje slede nisu više sa nama. Zahvaljujem se Darku Marušiću

(1940–2017) i Đorđu Bobiću (1939–2024) na razgovorima koje smo vodili. Od srca se zahvaljujem Vladimiru Macuri (1942–2021) na pruženoj pomoći i pristupu materijalima iz lične arhive. Uistinu, u Vladinom idealizmu i energiji ogledala se sama suština nekadašnjeg Centra za planiranje urbanog razvoja.

* * *

U intervjuu koji je 1957. godine dao nedeljniku *L'Express*, Žak Lakan (Jacques Lacan) primećuje kako opsesivni neurotičar (ili draže, opsesivac) živi zarobljen u beskrajnom vrtlogu. Lakanovo zapažanje na najbolji način opisuje godine koje su protekle između odbrane disertacije i objavljivanja ove knjige. Tako knjiga sadrži temeljno revidiran referentni okvir, uključujući i potpuno novu teorijsku perspektivu. Delovi teksta koji su sumirali iskustva kasnomoderne, postmoderne i tradicionalne arhitekture u svetskim okvirima su potpuno izbačeni. Analize beogradskih stambenih naselja, blokova i grupacija napisane su iznova, a sve u skladu sa novom polaznom pretpostavkom. Naravno, sve navedeno se odigralo uz dopunu postojeće i prikupljanje nove građe, kao i konsultacije relevantnih naslova koji su objavljeni u međuvremenu. Ovom prilikom se zahvaljujem Dezire Tilinger, Dragani Mitrašinović, Milki Lazić, Jelici Jovanović, Sonji Avlijaš i Polu Stabsu (Paul Stubbs), što su ovaj obimni postupak učinili lakšim.

Ono što leži između korica knjige može se sagledati kroz tri pojma. Na prvom mestu se nalazi *stambeno pitanje* koje u knjizi označava gusto isprepletenu mrežu odnosa i činilaca, nastalu u pokušaju da se suzbije stambeni deficit. Nastup projektanata i planera u sklopu date mreže tumači se kroz dvostruku vizuru koju omogućava pojam *materijalizma*. Sa jedne strane, u radu autora prepoznaje se pokušaj proizvodnje subjektivnosti i to u uslovima karakterističnim za samoupravni socijalizam. Sa druge, materijalističke teorije na koje se oslanjam pružaju solidnu osnovu za po-

smatranje arhitektonske discipline ne samo naspram podela koje su sačinjavale jugoslovensko društvo već i kao učesnice ovih istih antagonizama. Konačno, i najznačajnije, ova knjiga pravi suštinsku distinkciju između discipline koja nosi ime arhitekture i same arhitekture kao razlike između delovanja discipline i pozicija drugih činilaca stambenog pitanja. U tom smislu, pojam *negativnosti* odnosi se na dimenziju koja prožima celokupan narativ, a čije manifestacije, od odsustva realizacije, preko neuspešne interpelacije korisnika, do neformalnih intervencija, ukazuju ne na odsustvo ili ugroženost, već na samo postojanje arhitekture, *kao stanja raskola*.

Neke od navedenih teza proveravane su u više prilika i u drugačijoj formi. Pojam „alt-urbanizam”, kojem je posvećena treća glava knjige, prvi put sam upotrebio 2022. godine u Beogradu, na predavanju u okviru konferencije *Rehabilitation of Mass Housing as Contribution to Social Equality*. Odnos kasnog modernizma i srednje klase u socijalizmu jeste tema članka o stambenom naselju Julino brdo koji sam objavio 2021. godine sa Vladanom Đokićem, a u časopisu *arq: Architectural Research Quarterly*. O stambenom naselju Cerak Vinogradi pisao sam u dva navrata, 2013. godine sa Ljiljanom Blagojević za časopis *Český lid* i 2017. godine sa Natašom Janković za časopis *Facta Universitatis: Architecture and Civil Engineering*. Konačno, članak koji sam objavio krajem 2023. godine u poslednjem časopisu iznosi detaljnu analizu bloka 10 u sklopu centralne zone Bulevara vojvode Stepe. U najvećoj meri, ovaj članak predstavlja skraćenu verziju argumenta koji razvijam u prvoj glavi knjige.

Zahvaljujem se recenzentima Zlati Vuksanović-Macura, Stefanu Jankoviću i Đorđu Alfireviću, uz napomenu da su sve eventualne greške isključivo odgovornost autora. Zlata Vuksanović-Macura i Petar Bojanić su imali priliku da knjigu pročitaju u radnim verzijama. Ovom prilikom im se od srca zahvaljujem na svemu što su učinili da ona vidi svetlost dana. Zahvaljujem se redak-

ciji Akademske knjige i posebno Bori Babić na iskustvu prijatne i nadasve produktivne saradnje.

Mnogi od podataka iznetih u knjizi bili bi neshvatljivi bez pratećih ilustracija. Fotografije bloka 10 u Bulevaru vojvode Stepe su delo Miloša Martinovića, kome se najlepše zahvaljujem. Takođe, zahvaljujem se Dini Stojković, mojoj dragoj studentkinji, na fotografijama Cerak Vinograda. Koristim priliku i da se zahvalim Milici Bogojević-Bobić, Aleksandru Stjepanoviću, Milošu R. Peroviću i Zlati Vuksanović-Macura, te Istorijskom arhivu Beograda i Društvu arhitekata Beograda. Svi navedeni u pasusu dali su saglasnost da reprodukujem materijal kojim raspoložu, uz adekvatnu identifikaciju izvora.

Na kraju, od srca se zahvaljujem majci, ocu i bratu, znajući da su isuviše dugo imali priliku da iskuse i tamnu stranu opsesije koja je proizvela stranice koje slede. Njihova podrška nikada nije bila pod znakom pitanja.

Beograd, 2024.